

Aanzet plan van aanpak Cultuurhistorische verkenning DE HEMMES
bezoek d.d. 17 oktober 2011, rapportage d.d. 18 oktober 2010, Marjorie Verhoek & Piet Kleij

Inleiding

De Hemmes is een industrieterrein in Zaandam, gesitueerd aan het Kalf in Zaandam noordoost. De Hemmes is een strategische locatie genoemd in het uitvoeringsprogramma Zaan-IJ en van belang wegens het Zaanse Proeflokaal en het terugdringen van de milieucontouren. Deze locatie is voor de gemeente Zaanstad tevens van belang vanwege de ligging en de mogelijkheden voor woningbouw.

De eigenaren van het terrein zijn nu de woningbouwverenigingen ZVA en Parteon en de projectontwikkelaars BAM en Era. Er wordt gesproken over mogelijke verkoop van het terrein aan de gemeente Zaanstad. Het terrein heeft nu een bedrijvenbestemming dat zou dan over kunnen gaan op een woonbestemming. In de tussenliggende periode is er ruimte voor functies in het kader van tijdelijkheid.

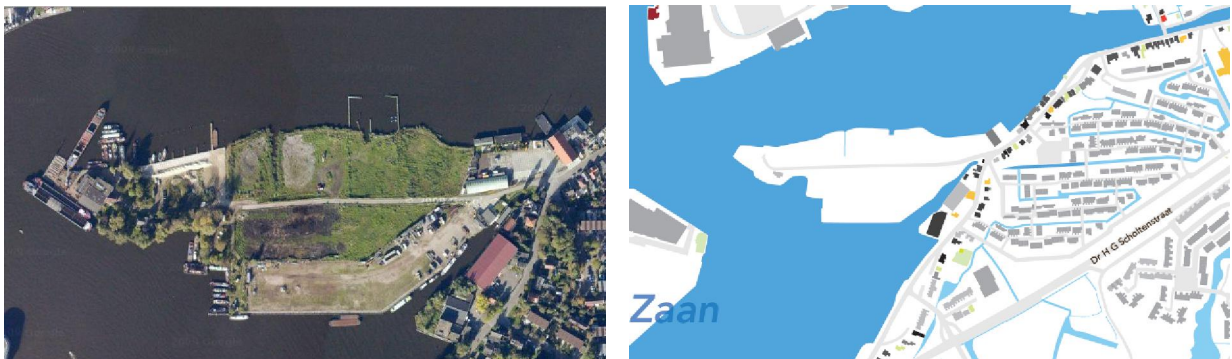
In het kader van de mogelijke koop van het gebied door de gemeente Zaanstad is aan de afdeling monumenten gevraagd een geschiedenis op hoofdlijnen van het gebied op te stellen en voor de besluitvormingsnota een doorkijk te geven wat vanuit cultuurhistorisch perspectief voor de herontwikkeling van de Hemmes mogelijk kan zijn. De vragen die in dit stuk beantwoordt worden zijn dan ook als volgt:

1. Hoe ziet de cultuurhistorische verkenning eruit die dit najaar gemaakt zal worden en wat kunnen de effecten zijn van deze verkenning voor de herontwikkeling van het terrein?
2. Wat is de geschiedenis van het terrein de Hemmes op hoofdlijnen en welke waardering/aanbevelingen zijn daaraan gekoppeld.

Leeswijzer

In deze aanzet voor het plan van aanpak van de cultuurhistorische verkenning voor het gebied de Hemmes wordt op hoofdlijnen aangegeven wat een cultuurhistorische verkenning is, wat de effecten daarvan zijn en wat op hoofdlijnen de geschiedenis is van het plangebied, geïllustreerd met afbeeldingen. Aan deze geschiedenis op hoofdlijnen zijn verwachtingen en cultuurhistorische waarden gekoppeld.

Situatie Hemmes 2011 - Luchtfoto google maps 2011 & bag kaart gemeente Zaanstad.

Cultuurhistorische Verkenning

De standaard manier om het in beeld te brengen wat de betekenis en relaties is van het gebied is het uitvoeren van een cultuurhistorische verkenning. In Zaanstad worden voor bijzondere welstandsgebieden of gebieden waar (mogelijk) op korte termijn ontwikkelingen gaan plaatsvinden cultuurhistorische verkenningen uitgevoerd. Het is namelijk essentieel voor het planproces dat in een vroeg stadium de cultuurhistorische waarden van het gebied onderzocht zijn. De uitkomsten van deze verkenning kunnen als basis dienen voor verdere ontwikkelingen binnen het gebied en zijn waardevol gebleken als inspiratiebron voor onder andere het stedenbouwkundige programma van eisen of de spelregelkaart, zoals recent met het sluiscomplex gebeurd is.

De cultuurhistorische verkenning zoals die uitgevoerd gaat worden naar het gebied de Hemmes omvat een cultuurhistorische inventarisatie en beoordeling van het gebied. De verkenning beschrijft beknopt de bestaande situatie van het gebied, de historische ruimtelijke ontwikkelingen en geeft een overzicht van de aanwezige cultuurhistorische componenten (gebouwen, landschappen en structuren).

De cultuurhistorische verkenning wordt uitgevoerd door de afdeling monumenten van de gemeente Zaanstad en zal gereed zijn 1 december 2011.

De cultuurhistorische verkenning omvat het volgende:

1. Ontwikkelingsgeschiedenis/biografie van het gebied.
2. Ruimtelijke karakteristiek van het gebied.
3. Cultuurhistorische waarden van de gebieden op basis van punt 1 en 2.
4. Ontwikkelrichtingen van het gebied op hoofdlijnen.

De effecten van de verkenning is de komende ontwikkelingen zijn als volgt:

- Met behulp van deze verkenning kan een kader worden geformuleerd, waarbinnen nieuwe ontwikkelingen kunnen plaatsvinden, met behoud, inpassing of zelfs versterking van de belangrijkste historische waarden op de Hemmes.
- Met deze analyse worden de waardevolle, maar ook de minder waardevolle elementen van het terrein bekend. Voor archeologie kan een inschatting worden gemaakt of uitvoeren van archeologisch onderzoek noodzakelijk is. Dit is mede de aanzet voor het opstellen van randvoorwaarden in de toekomstige planvorming.
- Het gebied heeft een bijzonder interessant verhaal. Dit verhaal kan een rol spelen in het toekomstige stedenbouwkundige ontwerp.

Korte geschiedenis van de Hemmes op hoofdlijnen

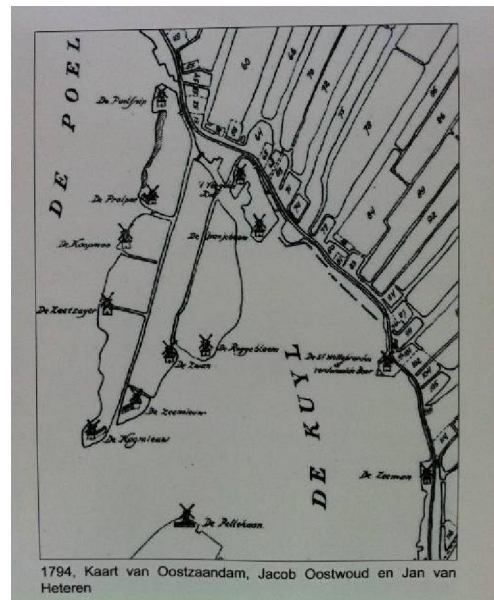
De Hemmes is een hemland. Hemlanden zijn stukken buitendijks aan land, een vorm aan een schiereiland. Vroeger kwamen ze veelvuldig in de Zaanstreek voor, maar door drooglegging, aanplemping of bebouwing zijn de meesten opgenomen in het vasteland (Hembrugterrein) of nauwelijks nog herkenbaar (Koger Hem, waar de Koger Vermaning en machinefabriek T. Duyvis staan). De Hemmes is vrijwel nog het enige schiereiland dat als hemland duidelijk herkenbaar is.

De Hemmes ligt aan de Zaan tussen de Poel en de Kuil, tegenover de Koog. Het is zit aan het Kalf vast. In de middeleeuwen moet dit stuk land groter zijn geweest maar het water heeft grote stukken land weggeslagen. Omdat het buitendijksland was, trad er vaak wateroverlast op vanuit de Zaan, de Poel en de Kuil. Om die reden zijn er door de Hemmes heen twee oost-west sloten gegraven die afwaterden op de Zaan en drie kleine noord-zuid sloten die afwaterden op de Poel. Tussen de Hemmes en het Kalf werd ook een sloot aangelegd waardoor de Hemmes strikt genomen een eiland werd.

Ondanks de slotengraverij bleef de Hemmes drassig. Om deze reden is er dan ook vrijwel geen bewoning geweest op dit schiereiland. Alleen tegen de dijk aan bij het Kalf hebben in de 19^e en 20^e eeuw wat huizen gestaan.

De Hemmes was echter bijzonder geschikt voor industrie, dat wil zeggen voor molens. Vanwege het ontbreken van bewoning stonden er weinig bomen, door de ligging aan de Zaan, de Poel en de Kuil was er goede windvang en via het water konden grondstoffen makkelijk worden aangevoerd naar de molens en eindproducten makkelijk worden afgevoerd. Op dit betrekkelijke kleine stuk buitendijks land stonden dan ook maar liefst tien molens. Acht daarvan waren oliemolens en twee pelmolens. De oliemolens werden in het begin van de twintigste eeuw vaak ingericht voor het verwerken van cacao afval.

Onder andere vanwege de goede bereikbaarheid en de goede windvang is de Hemmes één van de gebieden geweest is in de Zaanstreek, waar de molens het langst stand hebben gehouden. In 1915 stonden er nog zes molens. Tussen 1890 en 1920 zijn heel veel foto's gemaakt van het molenlandschap op de Hemmes en het aangrenzende Kalf waardoor we nu nog steeds een indruk kunnen krijgen van hoe het Zaanse molenlandschap er van de 17^e tot 19^e eeuw uitgezien moet hebben. In feite hebben de oude foto's van de Hemmes ons beeld van de Zaanstreek van vroeger sterk bepaald (zie 21.07248 heel mooi met oud zeilschip, 21.07245, luchtfoto en 21.07278 aangezicht met vlnr. de Zaadzaaijer, de Kogmeeuw, de Prolpot, de Zeemeeuw, de Oude Zwan, de Oranjeboom en de Roggebloem).

Rond 1850 stonden de volgende molens op de Hemmes:

- *De Poelsnip* (1689-1922). Oliemolen. In 1922 verplaatst naar Budel en daar in 1937 verbrand;
- *De Prolpot* (1657-1917). Dubbele oliemolen;
- *De Koopman* (1693-1894). Pelmolen. In 1894 naar Barneveld verplaatst en daar in 1941 verbrand. De onderbouw van de molen ging in 1963 in vlammen op;
- *De Zaadzaaijer* of *Lastdrager* (1690-1937). Oliemolen. In 1937 onttakeld (foto 21.06179), in 1947 is de rest gesloopt;
- *De Kogmeeuw* of *Schijfjager* (voor 1690-1909). Resten van de houten schuur van de Kogmeeuw zijn nog aanwezig in de werkplaats van de scheepswerf Kramer (inv. 21.05694). (Kogmeeuw betekent Kokmeeuw);

- *De Zeemeeuw*(1639/1640-1915). Oliemolen. In 1915 onttakeld, in 1917 verbrand;
- *De Oude Zwan* of *Oude Turk*(1722-1936). Oliemolen. Vanuit Purmerend naar de Hemmes verplaatst. In 1937 blikseminslag, in 1945 deels gesloopt. Onderbouw in 1984 gesloopt. (Zwan betekent Zwaan);
- *De Roggebloem* of *Tasch*(1685-1913). Oliemolen;
- *'t Vergulde Kalf*(1697-1876). Pelmolen;
- *Oranjeboom*(1683-1940). Oliemolen. Schuur en onderkant in 1941 verbrand.

In de eerste helft van de 20^e eeuw maakten de molens plaats voor industrie. Na de oorlog bleef het terrein zijn industriële functie behouden maar de industrie zelf verdween geleidelijk. Op de westpunt is nu nog de scheepswerf en het scheepsmotoren bedrijf van Kramer aanwezig, het enige grote bedrijf. Tegen het Kalf aan staan wat kleinere loodsen en bedrijven. De rest van het terrein is leeg en bedekt met zand. Hierdoor zijn de oude sloten vrijwel allemaal verdwenen. Alleen de kleine, noord-zuid lopende dwarsslot naar de plek waar vroeger molen de Zaadzaier stond, is nog aanwezig. De ontsluitingsweg 't Kalf in de lengte van de Hemmes ligt ongeveer op de plaats waar de grote oost-west lopende sloot lag. De zuidoostoever is door aanplemping en het slaan van zware beschoeiingen recht getrokken. De rest van het eiland heeft zijn onregelmatige oevers grotendeels behouden.

21.07278 Beeld van de Hemmes rond 1900

21.05694 De Kogmeeuw of Schijjtjager 1900

21.06179 De Zaadzaier of Lastdrager 1917

21.07248 Beeld van de Hemmes rond 1900

Waardering

Het onderdeel waardering is in drieën verdeeld: de archeologische waarde, de historisch-geografische waarde en de cultuurhistorische waarde. Waardevolle gebouwen zijn in de laatste categorie meegenomen.

Archeologische waarde

De archeologische waarde van de Hemmes is zeer beperkt. Het terrein is vrijwel niet bewoond geweest. Resten van bewoning zijn er daarom niet te verwachten. Er hebben wel tien molens gestaan maar de resten van de molens aan de zuidoostoever, die zwaar aangetast is, moeten als verloren worden beschouwd. Ook van de molens tegen het Kalf aan zal, door nieuwbouw na 1920, niet veel meer over zijn. Mogelijk zijn alleen op de noordwestoever en rond de westpunt nog resten van molens te vinden. Het gaat hierbij om overblijfselen van de molens de *Prolpot*, de *Koopman* en de *Zaadzaaijer*. Bij de werf van Kramer kunnen nog resten van de *Kogmeeuwen* de *Zeemeeuwen* de *Oude Zwan* liggen. De plaatsen waar deze zes molens hebben gestaan zijn de enige archeologisch belangwekkende delen van het terrein.

Historisch geografische waarde

Van historisch geografische waarde is de dwarssloot vanaf het Kalf naar de plek waar molen de *Zaadzaaijer* stond. De ontsluitingsweg 't Kalf is eveneens van historisch geografische waarde omdat hij precies ligt op de plek waar de grote oost-west sloot was gesitueerd. Uitgezocht gaat worden wat hier de relatie precies van is. Tenslotte is de Hemmes natuurlijk zelf ook van historisch geografische waarde, omdat het de meest herkenbare hem en nog enige overgebleven hem in originele vorm van de Zaanstreek is.

Cultuurhistorische waarde

Het gebied de Hemmes heeft cultuurhistorische waarde door het verhaal en de geschiedenis van de plek. Het is een buitendijks industriegebied waar veel molens hebben gestaan en de molens zijn een onderdeel van de Zaanse identiteit. Van deze molens is alleen vrijwel niets meer over of zichtbaar. Toch zijn er elementen die aan de molens doet herinneren, zoals de naamgeving van de eerste loods, de Poelsnip. Deze molen heeft op die plek gestaan.

Op het terrein staat één waardevol gebouw, dat is het scheepswervencomplex van Kramer. Naar het gebouw is op dit moment geen uitgebreid onderzoek gedaan, maar gezegd kan worden dat het een interessant bakstenen industrieel fabriekscomplex is. In het gebouw bevinden zich resten van molen de *Kogmeeuwen* resten (onderdelen van de houtconstructie) van de bijbehorende molenschuur. Wat voor waarde dit heeft moet nog onderzocht worden, maar interessant is het zeker.

Scheepswervencomplex Kramer

Dwarssloot bij molen de Zaadzaaijer

Aanbevelingen voor ontwikkeling

1. De namen, locaties, functies, vorm en gebruiksgegevens van de molens zijn bekend. Het zou de identiteit van het gebied behoorlijk versterken maar ook het verhaal van zaanstad uitdragen om in het toekomstig ontwerp iets met deze geschiedenis en informatie te doen (foto links);
2. De historische verkaveling van het gebied is bekend. Dit kan meegenomen worden in het stratenpatroon (foto rechts).

Bronvermelding

- Hemmes, de kracht van een onke plek, Babelkreativ 2011
- Encyclopedie van de Zaanstreek
- Cultuurhistorische waardenkaart 2005
- Ontheemde Zaanse Molens